

ДОТРИМАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ПІД ЧАС COVID-19

COMPLIANCE WITH THE EUROPEAN CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS DURING COVID-19

Толстенко Ю.О., к.ю.н.,
асистент кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Мулява О.О., студент I курсу магістратури
факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Здоровцова О.Ю., студентка I курсу магістратури
факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено можливість відступу держав від зобов'язань, передбачених Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ), проаналізовано необхідність публічного проголошення надзвичайного стану та порядку належного повідомлення Генерального секретаря Ради Європи про вжиті державою заходи, що відступають від її зобов'язань, та причини їх вжиття.

Обґрунтовано неможливість використання прецедентної практики та стандартів щодо надзвичайних ситуацій під час війни, їх перенесення на надзвичайну ситуацію, спричинену пандемією COVID-19. Встановлено, що природа надзвичайних ситуацій, пов'язаних з охороною здоров'я та війною, є різною, а тому підхід до цих двох типів надзвичайних ситуацій має відрізнитися. Зроблено висновок, що COVID-19 відповідає критеріям із фактичною та безпосередньою загрозою для права всіх людей на здоров'я та життя.

Зазначено європейські держави, що проінформували Генерального секретаря Ради Європи про вжиті ними заходи. Перелічено низку вимог, що висуваються задля запобігання порушення прав людини або спричинення шкоди демократичній системі управління. Встановлено порушення, що вчинили держави під час впровадження заходів боротьби з COVID-19, що проявлялося, зокрема, у надмірних та непропорційних заходах, обмеженні основних свобод. Обґрунтовано значення судових органів у перевірці конституційності, пропорційності та можливості застосування надзвичайних заходів. Наведено приклади скасування надзвичайних законодавчих актів національними судовими органами, визначено роль ЄСПЛ у захисті прав людини під час пандемії.

Встановлено суперечність Конституції України запроваджених Кабінетом Міністрів України обмежень прав та свобод людини, що можуть встановлюватися виключно відповідно до Закону та в умовах надзвичайного стану, а не надзвичайної ситуації. На підставі вищевказаного обґрунтовано порушення принципу верховенства права, що передбачено у Преамбулі ЄКПЛ.

Визначено, що будь-яке «надзвичайне законодавство» становить ризик задля верховенства права, оскільки після створення прецеденту відступу від будь-якого права не може бути виключена можливість такого ж самого обмеження в майбутньому, а тому зроблено висновок, що варто неухильно дотримуватися відповідних вимог до запровадження надзвичайних заходів.

Ключові слова: ЄКПЛ, дерогація, COVID-19, надзвичайні заходи, обмеження прав, верховенство права.

The article examines the possibility of withdrawal of states from the obligations under the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 (hereinafter – ECHR), analyzes the need for a public declaration of emergency and the proper notification of the Secretary General of the Council of Europe. deviate from its obligations and the reasons for their use..

The impossibility of using the precedent practice and standards for emergencies during the war, their transfer to the emergency caused by the COVID - 19 pandemic is substantiated. The nature of health and war emergencies has been found to be different, so the approach to these two types of emergencies should be different. It is concluded that COVID-19 meets the criteria with a real and imminent threat to the right of all people to health and life.

The European states that informed the Secretary General of the Council of Europe about the measures taken by them are mentioned. A number of requirements are listed to prevent human rights violations or damage to the democratic system of government. The violations committed by the states in the implementation of measures to combat COVID-19 were identified, which manifested itself, in particular, in excessive and disproportionate measures, the abolition of fundamental freedoms. The importance of judicial bodies in checking the constitutionality, proportionality and possibility of applying emergency measures is substantiated. Examples of the repeal of emergency legislation by national courts are given, and the role of the European Court of Human Rights (hereinafter – ECtHR) in protecting human rights during a pandemic is defined.

The contradiction of the Constitution of Ukraine, introduced by the Cabinet of Ministers of Ukraine, restrictions on human rights and freedoms, which can be established only by law and in a state of emergency, not an emergency. Based on the above, the violation of the principle of the rule of law, which is provided for in the preamble of the ECHR, is justified.

It is determined that any emergency legislation poses a risk to the rule of law, because after setting a precedent for derogating from any right, no one can rule out the possibility of the same restriction in the future, and therefore the requirements for emergency measures should be strictly adhered to.

Key words: ECHR, derogation, COVID-19, emergency measures, restriction of rights, rule of law.

Постановка проблеми. Нині світ зіткнувся з однією із найсерйозніших «криз громадського здоров'я», адже станом на квітень 2021 р. у світі зафіксовано понад 130 мільйонів підтверджених випадків COVID-19 [1]. Надзвичайні ситуації вимагають надзвичайних заходів, а тому з'явилося міжнародно-правове регулювання задля подолання всесвітньої кризи. І пандемія, і заходи її подолання піддають випробуванням верховенство права. Занепокоєння з цього приводу є не безпідставним, оскільки заходи, що обмежують реалізацію прав людини, можуть відкрити шлях до зловживань «надзвичайними повноваженнями».

Аналіз публікацій та досліджень. Питання щодо забезпечення прав та свобод людини відповідно до ЄКПЛ під час пандемії COVID-19 частково досліджувались такими науковцями, як Дж. МакБрайд, С. Йовічич, А. Грін, М. Шейнін, Т.Р. Федосєєва та ін.

Мета статті – встановити відповідність заходів боротьби із COVID-19, запровадженими Україною та іншими європейськими державами, нормам, передбаченим ЄКПЛ.

Виклад основного матеріалу. У періоди надзвичайних ситуацій міжнародно-правовими актами передбачається

можливість відступу держав від деяких взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. Так, наприклад, ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. встановлює, що «під час надзвичайного стану у державі, під час якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходи, відступаючи від своїх зобов'язань за цим але в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища» [2]. Ст. 27 Американської конвенції про права людини 1969 р. закріплює, що «під час війни, виникнення небезпеки для держави або за інших надзвичайних обставин, що ставлять під загрозу незалежності або безпеку держави-учасниці, така держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією в такій мірі і на такий період часу, в якій це вимагається гостротою становища» [3]. Ст. 15 ЄКПЛ своєю чергою дозволяє державам «під час війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією» [4].

Е.М. Хафнер-Бьортон визначила дерогацію як «раціональну відповідь на невизначеність, що дозволяє урядам виграти час та правовий простір для боротьби з кризою шляхом тимчасового обмеження громадянських та політичних свобод» [5, с. 10]. Застереження про відступ, на думку Дж.Л. Ньюмана, «не суперечать поняттю прав людини, але, навпаки, можуть сприяти їх ефективному захисту» [6, с. 17]. Дійсно, держави мають позитивні зобов'язання захищати право на життя, що може виправдати відступ від деяких інших прав людини. Дерогації дозволяються лише тією мірою, в якій вони суворо вимагаються особливостями ситуації і не суперечать іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом, включаючи принцип недискримінації. Також має бути дотримана процедура повідомлення, що викладена у ст. 15 ЄКПЛ, де вимагається «публічне проголошення надзвичайного стану та порядок належного повідомлення Генерального секретаря Ради Європи» [4].

С. Йовичіч використовувала прецедентну практику щодо надзвичайних ситуацій під час збройних конфліктів, щоб зробити висновки про стандарти, що можна було б перенести на надзвичайну ситуацію, спричинену пандемією COVID-19 [7]. Якщо ЄСПЛ ніколи не надавав визначення терміна «збройний конфлікт», то апеляційна палата Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії запропонувала загальне визначення. Отже, «збройний конфлікт має місце кожен раз, коли держави застосовують силу чи коли відбувається тривалий збройний конфлікт між урядовими силами і організованими збройними групами або між такими групами всередині однієї держави» [8]. З наведеного визначення чітко видно, що пандемія COVID-19 не підпадає під визначення поняття «війна». Природа поширення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з охороною здоров'я та війною, є різними, а тому підхід до цих двох типів надзвичайних ситуацій має відрізнитися. Щодо «іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації», то ЄСПЛ у справі «Лоулесс проти Ірландії» від 1 липня 1961 р. визначив її як «виняткову ситуацію кризи або надзвичайної ситуації, що зачіпає все населення і становить загрозу для організованого життя громади» [9]. При цьому «надзвичайна ситуація має фактично існувати або бути неминучою», а «криза чи загроза мають бути винятковими в тому розумінні, що звичайні заходи або обмеження, дозволені Конвенцією для забезпечення громадської безпеки, здоров'я і порядку, є явно недостатніми» [10].

Словник епідеміології Міжнародної епідеміологічної асоціації визначає пандемію як «епідемію, що протікає по всьому світі або на дуже широкій території, перетинаючи міжнародні кордони та вражаючи, як правило, велику кількість людей» [11, с. 131]. Крім того, «епідемія – це поява у спільноті або регіоні випадків хвороби або іншої пов'язаної зі здоров'ям ситуації, що явно перевищує нор-

мальну тривалість» [11, с. 60]. Всесвітня організація охорони здоров'я не надала жодного правового визначення цього поняття [12, с. 534].

Отже, епідемія характеризується спалахом та поширенням хвороби на території однієї країни, а для пандемії характерним є стрімке поширення у різних країнах світу та континентах. Самостійно державам боротися із пандемією дуже складно та малопродуктивно, тому міжнародному праву належить важлива роль у глобальній боротьбі з інфекційними захворюваннями. Завдяки міжнародно-правовим механізмам можна досягти гармонізації суперечливих національних карантинних норм національних держав, забезпечити обмін інформацією про інфекційні захворювання, стандартизувати моніторинг епідемічних ситуацій [13, с. 946–947]. Критерій безпосереднього характеру надзвичайної ситуації має вирішальне значення в контексті пандемії, оскільки він дає змогу державам передбачати та вживати завчасних обмежувальних заходів та відступів задля того, щоб уникнути більш серйозних відступів пізніше. Немає сумнівів, що COVID-19 відповідає цим критеріям із фактичною та безпосередньою загрозою для права всіх людей на здоров'я та життя.

З процедурної позиції далеко не всі країни повідомили про відступлення. Серед країн, що проінформували про вжиті заходи, є Вірменія [14], Естонія [15], Грузія [16], Латвія [17]. Своєю чергою Франція, що робила такі повідомлення в період між 2015 та 2017 рр. у контексті терактів, не зробила цього, незважаючи на оголошення надзвичайного стану та серйозність вже вжитих заходів. Це може свідчити про спробу відвернути увагу міжнародного співтовариства від вжитих заходів.

Навіть у найбільш екстремальних та виняткових випадках, коли може бути необхідним призупинення певних прав, міжнародне право встановлює ряд вимог, зокрема, законності, необхідності, пропорційності та своєчасності, що призначені задля запобігання незаконному використанню заходів, таких як зловживання чи непропорційність, що спричиняє порушення прав людини або шкоду демократичній системі управління [18]. Пандемія, тим не менш, спричинила «авторитарну політичну поведінку» держав по усьому світі, не лише в режимах, що вже вважаються авторитарними, але також і у демократичних державах з урегульованим конституційним захистом основних прав. Це проявлялося в надмірних та непропорційних заходах, скасуванні основних свобод, непрозору прийнятті рішень, призупиненні ефективного демократичного контролю. Держави наслідували заходи, вжиті в інших місцях, зокрема шляхом запровадження комендантської години, загальнодержавних блокувань та заборон на виїзд, нагляду за громадянами. Наприклад, у Великій Британії не можна було залишати місце проживання без поважної причини [19], а у Франції можна було покинути місце проживання не більше ніж на одну годину щодня, але треба було мати документ, що підтверджує причину необхідності залишити місце свого проживання [20]. В Угорщині було дозволено Прем'єр-міністру призупинити дію певних законів, відступати від законодавчих вимог та запроваджувати надзвичайний стан на новий строк своїм указом [21]. Уряд Сербії намагався контролювати інформацію та новини про COVID-19. Так, указом Прем'єр-міністра Сербії А. Брнабіча було передбачено, що «заклади охорони здоров'я та місцеві органи влади мають направляти всю інформацію про COVID-19 до очолюваного ним Кризового штабу COVID-19» [22].

Запроваджуючи заходи, підкріплені погрозами санкцій, від штрафу до позбавлення волі, держави не зважали на серйозність питання щодо ефективності та пропорційності запроваджених заходів. Яскравим прикладом є повноваження, доступні державним органам відповідно до пункту «е» ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ, щодо «законного затримання людей для запобігання розповсюдженню інфекційних хвороб».

Їх було вжито по всій Європі, внаслідок чого державні органи отримали повноваження відстежувати пересування людей, які підозрюються в зараженні COVID-19, та ізолювати їх. Збільшення повноважень згідно з пунктом «е» ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ не було забезпечено положеннями ч. 4 тієї ж статті, що дозволяє «кожній особі, яка позбавлена свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, ініціювати провадження, в процесі якого Суд без зволікання встановить законність затримання і прийме рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним» [4].

Однак наявні і такі приклади, коли національні суди скасовували вжиті заходи. Наприклад, Вищий адміністративний суд Німеччини скасував заборону на поїздки до прибережних районів на період святкування Великодня через непропорційне втручання у свободи людини, а рішенням від 6 липня 2020 р. призупинив постанову, що накладає обмеження на відвідування району Гютерсло, оцінивши її як непропорційну та неконституційну [23; 24].

Щодо практики ЄСПЛ, то є ймовірність того, що до моменту, коли ЄСПЛ розгляне позови про надзвичайні заходи проти пандемії, багато з них вже буде припинено. Незважаючи на те, що Суд не вплине на поточну кризу безпосередньо, ЄСПЛ все ще діє як фактор стримувань, оскільки розгляд скарг ЄСПЛ за фактом порушень процедури дерогації, допущених Урядами держав, в майбутньому є неминучим. Із часом судова практика ЄСПЛ щодо таких заходів матиме прецедентну цінність і сприятиме виробленню положень, яких усі держави будуть надалі дотримуватися в аналогічних ситуаціях. М. Шейнін, колишній спеціальний доповідач ООН із прав людини та боротьби з тероризмом і член Комітету ООН із прав людини, підтримує прагнення справлятися з кризою, використовуючи звичайні процедури, тобто ті, що безпосередньо передбачені в окремих статтях ЄКПЛ [25]. Наприклад, ч. 2 ст. 8 ЄКПЛ передбачає такі можливі випадки відступу від гарантованого права на повагу до приватного і сімейного життя, коли «втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб», а ч. 2 ст. 9 ЄКПЛ передбачає, що «свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені Законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [4]. Такі випадки відступу дозволяють встановлювати обмеження прав людини, викликаних пандемією [25]. А. Грін, професор Бірмінгемської школи права у Великобританії, навпаки, вважає, що «відмова від дерогації пов'язана з ризиком нормалізації виняткових повноважень та заходів, що може призвести до зниження рівня захисту прав людини в звичайних умовах» [26].

Що ж до України, то Уряд не інформував Генерального секретаря Ради Європи про вжиті ним заходи. Необхідність інформування викликає дискусії серед науковців, але безсумнівною, на нашу думку, залишається невідповідність дій України позиції ЄСПЛ, викладеній, зокрема, в рішенні «Мехмет Хасан Алтан проти Туреччини» від 20 березня 2020 р., в якому ЄСПЛ зазначив, що «всі обмеження, незалежно від того, ґрунтуються вони на відступах від зобов'язань чи ні, повинні, звичайно ж, завжди мати правову основу, що включає дотримання відповідних конституційних гарантій та вимог держави-учасниці» [27]. В Україні, з урахуванням поширення на території гострої респіраторної хвороби COVID-19, висновків Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо визнання поширення COVID-19 у країнах світу пандемією, з метою ліквідації наслідків медико-біологічної надзвичайної ситуації природного характеру державного рівня, забезпечення

санітарного та епідемічного благополуччя населення для єдиної державної системи цивільного захисту на всій території України було встановлено режим надзвичайної ситуації [28]. Постановою КМУ від 2 квітня 2020 р. № 255 до попередньо виданої, відповідно, постанови було внесено зміни. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19» від 11 березня 2020 р. № 211 було запроваджено два карантинні заходи: заборону відвідування закладів освіти її здобувачами та обмеження проведення масових заходів, в яких беруть участь понад 200 осіб. Аналіз вказаних актів дає змогу дійти висновку, що обмеженню піддаються такі права та свободи: 1) свобода мирних зібрань та асоціацій (ст. 11 ЄКПЛ) [4]; 2) право на освіту (ст. 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ) [29]; 3) свобода переміщення (ст. 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ) [30]; 4) право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ) [4]; 5) право на власність через заборону зайняття окремими видами підприємницької діяльності (ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ) [29]. Відповідно до ст. 64 Конституції України, «конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, окрім випадків, передбачених Конституцією України; в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав та свобод із зазначенням строку дії цих обмежень». Тобто виключно режим надзвичайного стану, а не надзвичайної ситуації передбачає можливість обмеження конституційних прав та свобод громадян і прав та законних інтересів юридичних осіб. Підтвердженням цієї позиції може слугувати пункт 3.2 Рішення Конституційного Суду України від 22 серпня 2020 р., в якому вказано, що «обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина може встановлюватися виключно Законом – актом, ухваленим Верховною Радою України, що є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Встановлення такого обмеження підзаконним нормативним актом суперечить ст.ст. 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України» [31].

Натомість, усупереч наведеним процедурам та умовам, виключно виконання яких є підставою для можливого обмеження прав та свобод людини та громадянина, Україною відступ від деяких своїх зобов'язань, передбачених ЄКПЛ та Протоколами до неї, було зроблено з явними порушеннями, що неминуче матиме негативні наслідки.

Преамбула ЄКПЛ проголошує, що «уряди європейських держав мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права» [4]. Видається, що нині є можливим консенсус щодо обов'язкових елементів поняття «верховенство права». Цими елементами є, зокрема, законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права. Цей принцип означає, що приписів права слід неухильно дотримуватись. Ця вимога поширюється не лише на фізичних осіб, а й на владні структури, суб'єкти публічного та приватного характеру. Оскільки необхідна умова законності висувається до діяльності посадових осіб, вона також вимагає, щоб посадові особи мали відповідні повноваження та діяли в їх межах [32, с. 177–178]. Юридична визначеність вимагає, щоб держава дотримувалась законів, що запровадила, та застосовувала їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Вона також означає, що держава загалом має дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи проголошені нею перед громадянами певні обіцянки (поняття «законні очікування») [32, с. 178–179]. Саме ці вимоги не були дотримані державними органами України та є порушенням принципу верховенства права. Нинішня пандемія спонукала багатьох філософів, теоретиків-політиків та вчених-юристів нагадати нам про Карла Шмітта – теоретика, який стверджував, що «надзвичайний стан – це момент, який показує, хто у державі насправді є сувереном». На його думку, «на закони

та навіть Конституцію можуть не звертати увагу, коли справжній суверен, як правило, Президент або Прем'єр-міністр, оголошує надзвичайний стан» [25].

Висновки. Заходи боротьби з COVID-19 становлять серйозний виклик головній меті сучасного конституціоналізму – обмежити державну владу з метою збереження свободи. Деякі з цих втручань є прямими, тому їх легше розпізнати, наприклад, політика «локдауну» суперечить чи обмежує низку основних свобод. Інші втручання у права людини можуть бути досить непрямими, і це ускладнює оцінку шкоди, якої вони завдають. Наприклад, вплив пан-

демії на економіку неминуче обмежить можливості держав брати участь у політиці захисту прав людини, що має значну економічну вартість.

Будь-яке так зване «надзвичайне законодавство» завжди становить ризик задля верховенства права, оскільки після створення прецеденту відступу від будь-якого основного права не може бути виключена можливість того самого обмеження в майбутньому. Саме тому слід неухильно дотримуватись вимог, що ставляться міжнародною спільнотою, до запровадження відповідних надзвичайних заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Coronavirus COVID-19 Global Cases by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at John Hopkins. *Johns Hopkins University & Medicine* : website. URL: <https://coronavirus.jhu.edu/map.html> (дата звернення: 06.04.2021).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний договір від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 06.04.2021).
3. American convention on human rights 22 November 1969. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm> (accessed date: 06.04.2021).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text] (дата звернення: 06.04.2021).
5. Hafner-Burton E.M., Helfer L.R., Fariss C.J. Emergency and Escape: Explaining Derogations from Human Rights Treaties. *International Organization*. 2011. Vol. 65. № 4. P. 673–707.
6. Neuman G.L. Constrained Derogation in Positive Human Rights Regimes / in ed. E.J. Criddle. *Human Rights in Emergencies*. Cambridge: Cambridge University, 2016. P. 15–31.
7. Jovičić S. COVID-19 restrictions on human rights in the light of the case-law of the European Court of Human Rights. *ERA Forum* 2021. 2020. P. 545–560. URL: <https://rdu.be/ceUKY> (accessed date: 06.04.2021).
8. ICTY, The Prosecutor v. Dusko Tadic, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, IT-94-1-A, 2 Oct., 1995, § 70.
9. Лоулесс проти Ірландії : Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 1 липня 1961 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57518> (дата звернення: 06.04.2021).
10. Denmark, Norway, and Sweden v. Greece : Proceedings in Council of Europe on Obligations of Greece Under European Convention on Human Rights. 1967. *International Legal Materials*. № 6(6), P. 1065–1067. DOI: 10.1017/S0020782900051767
11. Last JM, editor. A dictionary of epidemiology, 4th edition. *New York: Oxford University Press*. 2001. P. 1–219
12. Doshi P. The elusive definition of pandemic influenza. *Bulletin of the World Health Organisation*. 2011. P. 532–538.
13. Aginam O. International Law and Communicable Diseases. *Bulletin of the World Health Organisation*. 2002. Is. 80(12). P. 946–951. DOI: 10.1590/S0042-96862002001200008
14. Note verbale from the Permanent Representation of Armenia to the Council of Europe, dated 19 March 2020 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16809cf885> (дата звернення: 06.04.2021).
15. Note verbale from the Permanent Representation of Estonia to the Council of Europe, dated 20 March 2020 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16809cfa87> (дата звернення: 06.04.2021)
16. Note verbale from the Permanent Representation of Georgia to the Council of Europe, dated 21 March 2020 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16809cff20> (дата звернення: 06.04.2021).
17. Note Verbale from the Permanent Representation of Latvia, dated 16 April 2020 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16809e2bd8> (дата звернення: 06.04.2021).
17. Пандемія та права людини в Америці : Резолюція Міжамериканської комісії з прав людини від 10 квітня 2020 р. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/Resolution-1-20-en.pdf> (дата звернення: 06.04.2021).
18. Health Protection (Coronavirus, Restrictions) (England) Regulations : S.I. 2020/350. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukSI/2020/350/regulation/6/made> (accessed date: 06.04.2021).
19. Prescribing the general measures necessary to deal with the covid-19 epidemic in the context of the state of health emergency : Decree No. 2020-293 of March 23, 2020. URL: www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGISCTA000041778090/2020-04-02/ (accessed date: 06.04.2021).
20. Law against coronavirus control of : from March 30, 2020. URL: <https://njt.hu/jogszabaly/2020-12-00-00.2> (accessed date: 06.04.2021).
21. Conclusion of the Government of the Republic of Serbia : No. 53-2928/2020. URL: <https://www.propisi.net/zakljucak-vlade-05-broj-53-2928-2020/> (accessed date: 06.04.2021).
22. Decision Oberverwaltungsgericht Mecklenburg-Vorpommern from April 9, 2020 on court case № 2 KM 281/20 OVG. URL: https://www.mv-justiz.de/serviceassistent/_php/download.php?datei_id=1623896 (accessed date: 06.04.2021).
23. Decision Oberverwaltungsgericht Nordrhein-Westfalen from July 6, 2020 on court case № 13 B 940/20.NE. URL: <https://openjur.de/u/2241878.html> (accessed date: 06.04.2021).
24. Scheinin M. COVID-19 Symposium: To Derogate or Not to Derogate? *Opinio Juris*: website. URL: <http://opiniojuris.org/2020/04/06/covid-19-symposium-to-derogate-or-not-to-derogate/> (accessed date: 06.04.2021).
25. Greene A. Derogating from the European Convention on Human Rights in Response to the Coronavirus Pandemic: If not Now, When? *Forthcoming, European Human Rights Law Review*. 2020. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3593358>
26. Мехмет Хасан Алтан проти Туреччини : Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 20 березня 2018 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181862> (дата звернення: 06.04.2021).
27. Про переведення єдиної державної системи цивільного захисту у режим надзвичайної ситуації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2020р. No 338-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/338-2020-%D1%80#n5> (дата звернення: 06.04.2021).
28. Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний договір від 20 березня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 06.04.2021).
29. Четвертий протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний договір від 16 вересня 1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059#Text (дата звернення: 06.04.2021).
30. Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої корона вірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» (No 1-14/2020(230/20)). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf (дата звернення: 06.04.2021).
31. Про верховенство права: Доповідь Венеціанської Комісії № 512/2009 від 25–26 березня 2011 р. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 06.04.2021).